

MED IZGNANCI V SRBIJO

Napad Nemcev na Jugoslavijo leta 1941. Nestrpno smo pričakovali poročil s fronte, toda le prehitro so prišla neverjetna, strašna, žal resnična. Toliko hvalisana jugoslovanska vojska se brez boja umika, beži, prvi na čelu kralj sam. Nad našimi neoboroženimi vojaki, ki so se vračali iz Hrvaške domov, so kazali Nemci svoje junaštvo s tem, da so jih lovili in pošiljali v ujetništvo in mučeništvo. Par dni smo poslušali detonacije, ko so umikajoči se spuščali v zrak mostove, toda kdo bo verjel, da sovražnik zaradi porušenih mostov ne bo mogel do nas.

Kmalu je prikorakala v mesto četa italijanskih vojakov z oprtanimi mulami. Četi se je poznalo, da je od dolge poti silno izmučena, saj je prišla po »kminski bližnjici« iz Italije preko Trbiža v Škofjo Loko. Očividno se jim je zdela ta pot bolj varna, ker niso mogli verjeti, da je pot pod utrjenim Blegašem nezavarovana in prosta. Na zvoniku so se pojavile italijanske zastave, ki so se pa čez šest dni že morale umakniti nemškimi s kljukastimi križem.

Prvi blagoslov, ki ga je kulturni okupator prinesel v deželo, je bila tajna policija Gestapo. Po vsem mestu in okolici so se pojavili po zidovih, drevsah in plotovih lepaki v nemškem in spakedranem slovenskem jeziku, ki so grozili za vsak prestopok s smrtno kaznijo. Ti lepaki so se vrstili drug za drugim, na koncu vsakega pa je bila groznja s smrtno kaznijo. Toda ni ostalo dolgo le pri groznjah.

Po nekaj dneh so Nemci pričeli z aretacijami. Policaj v spremstvu vojaka je v začetku maja vstopil v mojo pisarno in mi službeno sporočil, da ima nalog za mojo aretacijo. Vzel sem klobuk in odšel z njim na policijo. Po dolgem čakanju sem vstopil k zaslišanju v sosednjo sobo zelo radoveden, s čim sem se pregrešil proti tem polikanim gospodom. Po vpisu osebnih podatkov me je policaj odpustil, ne da bi mi zastavil še kako vprašanje. Prosil sem ga, naj mi pove, česa me dolžijo, toda izjavil je, da on tega ne ve.

Iz policije so nas peljali v sodne zapore, od tam pa z avtobusom v Begunje, kjer sem našel že neverjetno veliko znancev. Stroga disciplina, na hodniku prepovedana vsaka beseda. Nihče ni vedel, zakaj je zaprt. Skozi zamrežena okna smo občudovali triglavsko pogorje v krasni pomladanski jutranji zarji, da smo toliko bolj občutili odvzem svobode.

Čez nekaj dni so me kot rekonvalescenta odpustili domov z izjavo, da sem popolnoma prost. Ker nisem imel tisti dan nobene zveze z vlakom, sem hotel prenočiti v gostilni »pri Jožovcu«, toda padel sem med same gestapovce, ki so izjavili, da se bom peljal z njimi do Kranja. V njihovi pijani družbi sem moral pozno v noč poslušati njihovo hajlanje in domišljave opazke, povzdigovanje Hitlerja v deveta nebesa, da bodo vse premagali in

podobno. Šele proti 4. uri zjutraj smo prišli v Kranj. Doma pa sem izvedel, da imenujejo Nemci taborišče v Begunjah »Umsiedlungslager«. To ime mi je pojasnilo vse in pripravljaj sem se na izselitev. V začetku junija so Nemci že aretirali dva moja sinova ter ju odpeljali v taborišče v Št. Vidu.

Štajerske Slovence so Nemci izseljevali v Srbijo že v juniju ter so jih naselili v Čupriji, Jagodini, Nišu, Niški banji, Vrnjački banji, Požarevcu, Užicah, Čačku in Gornjem Milanovcu. S 1. julijem pa so začeli dovažati slovenske družine iz Gorenjskega z avtobusi in tovornimi avtomobili v Št. Vid, kjer so jih zbirali pred izselitvijo. Dne 6. julija je odpeljal prvi vlak izseljence iz Št. Vida, med njimi oba moja sinova in snaho. Transport je štel 522 ljudi najrazličnejših stanov, od dojenčkov do starcev, bolnikov in krepkih ljudi; celo 27 ciganov je bilo vmes, ki so jih Nemci pripeljali iz Beljaka, da bi se jih z izselitvijo iznebili. Vlak je odpeljal pozno ponoči, kljub temu pa je bilo ob progi polno ljudi, ki so se poslavljali od izgnancev. To seveda Nemcem ni bilo všeč, zato se nadaljnji vlaki z izgnanci niso smeli več ustavljati v Ljubljani. Šest transportov iz Gorenjskega in Mežiške doline so tako Nemci preko taborišča v Št. Vidu naselili v Valjevu, Smederevski Palanki, Veliki Plani, Užički Požegi, Brusu, Aleksandrovcu itd.

Dne 6. julija sem izvedel, da bom čez dva dni izseljen. Poslal sem na varno predvsem našo obleko in perilo, važnejše knjige, kuhinjski pribor in manjše predmete, le pohištva nisem mogel odpeljati, ker bi to vzbudilo preveč pozornosti nemške žandarmerije, ki je stalno patroljirala po cestah. Dne 8. julija zjutraj sta prišla v moje stanovanje dva gestapovca ter mi napovedala, da morava biti z ženo v dveh urah pripravljena za odhod. Vsak je smel vzeti s seboj 50 kg prtljage in 25 RM. Midva z ženo sva imela prtljago že pripravljeno. Naložili so naju na avtobus, kjer je bilo že dosti družbe, in nas v spremstvu gestapovcev peljali na glavni trg, kjer so nas razstavili publiki nasproti policiji, od koder so nas skozi odprta okna ogledovali in fotografirali. Poslavljali smo se od znancev, ki so prišli k avtobusu, in si pri odhodu glasno voščili: »Nasvidenje!« Gestapovci pa so pri tem govorili: »Kaj, ti ljudje mislijo, da se bodo še vrnili?« Mi nismo samo mislili, temveč smo bili trdno prepričani, da se bomo vrnili, ker smo bili prepričani, da si bodo Nemci v tej vojni polomili svoje strupene zobe. Peljali so nas v Št. Vid, kjer mojih dveh sinov in snahe že ni bilo več. Prebrskali so temeljito našo prtljago in denarnice, vendar mojega v podplatih skritega denarja niso zasledili.

Za odvažanje izseljencev so Nemci pred taboriščem v Št. Vidu napravili poseben tir in od tam smo se še isti dan pozno ponoči odpeljali v pulmanskih vozovih, v katere so nas namestili. Na prvih vozovih je bilo z velikimi črkami s kredo napisano »Zigeuner«, da bi nas prikazali povsod kot same cigane. Za našo varnost sta nam bila dodeljena v vsakem vozu po dva starejša vojaka z nasajemimi bajoneti, sami Avstrijci, ki jim je bilo videti, da jim je mučna taka služba. Eden izmed njih je rekel: »Danes vodimo mi vas, drugič boste pa vi nas tako vodili.«

Peljali smo se skozi zatemnjeno Ljubljano z zastraženo progo, da bi nihče ne mogel priti do vlaka in se od nas posloviti ali celo kaj prinesiti, kot se je to zgodilo pri prvem transportu. Ugibali smo samo, kaj bo v Zidanem mostu, ali se bo naš vlak obrnil proti severu med osovražene Nemce ali naprej proti Zagrebu in Beogradu med brate Srbe. Ko je vlak zavil proti Zagrebu, je naša malodušnost takoj popustila in izginil je vsak strah

pred našo bodočnostjo v nepoznani tujini.

V Zagrebu nas je Rdeči križ pogostil s čajem, nato pa smo se odpeljali proti Slavonskemu Brodu, kjer nam je Rdeči križ nudil belo kavo. S parnikom smo se prepeljali v Bosanski Brod, kjer smo zasedli dva vlaka, ki pa nista imela več pulmanskih vozov. Peljali smo se skozi Bosno v Sarajevo, kjer nas je RK zopet pogostil. Ta pogostitev sicer ni bila velika, toda nekaj toplenga se nam je prileglo,

Aleksandrovac v Srbiji, kjer je med drugimi izgnanci živelo tudi več družin iz Loke. (Original v loškem muzeju.)

čepprav je bil to samo čaj. Iz Sarajeva smo se odpeljali preko lepe Tare planine proti Užicam in dalje v Kruševac, kamor smo dospeli drugi dan zvečer. Po dvodnevni vožnji smo se oddahnili, ko smo zapustili železniške vozove. Zunaj so nas naši nemški spremljevalci zapustili, čakala in sprejela pa nas je velika množica domačinov z zastopniki politične oblasti, ki so nas razdelili na posamezne občine in kraje. Svojo prtljago smo znosili na vozove z volovsko vprego, ki so nas že cele ure pričakovali. To razdeljevanje je trajalo vnoč, da smo se odpeljali šele okrog 11. ure zvečer proti Aleksandrovcu, Brusu in okoliškim vasem. Zjutraj ob 5. uri smo prispeli v Aleksandrovac župski, kjer so nas ljudje pričakovali z obilno večerjo že prejšnji večer. Namestili so nas po privatnih hišah, kamor smo takoj odšli k počitku, ki smo ga bili po tako dolgi vožnji prav potrebni. Opoldne sva z ženo morala sprejeti povabilo hišnega gospodarja in njegove ljubeznive soproge, da sva bila njuna gosta.

Poleg mene in moje žene Lojzke so bili v Aleksandrovcu nastanjeni še naslednji Ločani: Oman Valentin z ženo Milko in sinom Matevžkom, Zahrastnik Vinko, Vodeb Leopold z ženo Dragico, Jesenovec Jože z ženo Alojzijo in sinom Lojzetom, Veselinović Ivica, sestri Eržen Anka in Linca, Porenta Janez z ženo Ivano, hčerka Ivanko in Francko ter sinom Jankom, Fojkar Maks z ženo Marinko in otrokoma Barbko in Jurčkom, Šinkovec Feliks, Bizjak Franc ter Šraj Frančiška s sinovoma Bernardom in Francem iz Lipice. Ostali Ločani so bili nastanjeni v drugih krajih. V Smederevski Palanki so bili Planina Lovro z ženo Marijo in hčerjo Anko, zakonca Žebre Franc in Nika, Vraničar Franc z ženo Pepco, hčerjo Zdenko in sinom Francetom, dr. Janko Leskovec z ženo Slavico, bratom Tončetom in služkinjo Triler Marijo, Jeseničnik Konrad z ženo Frančiško in hčerkami Zoro, Ivo in Jelko ter Plavljanic Vida z dvema hčerka. V Velikem Orašju so prebivali Ziherl Matevž z ženo Minko, hčerjo Mimico ter sinovoma Janezom in Tončetom, Zagoršek Stane, zakonca Plantarič Stojan in Tončka, Zrimšek Tone ter Djurkin Jovo iz Loke, Jugovic Luka z ženo, sinom in hčerka Milico in Minko iz Stare Loke ter brata Karlin Gašper in Janez iz Suhe.

V Osladiću sta ostala brata Balderman Rudi in Metod, Grum Janez, dr. Čavić Jure, moja sinova Igor in Savo z ženo Nado iz Loke ter Hafner Tonče z ženo Fanči in hčerkama Ljubo in Miro iz Starega dvora. V Zaječaru so bili Bozovičar Pavle z ženo Minko, sinom Radom in hčerkama Ančko in Maro, v Valjevu Gerželj Franc z ženo Ivanko, hčerko Bredo, sinom Janezom in taščo Langerholc Marijo, v Uzički Požegi Pokorn Albin z ženo Angelo in otroci Marico, Petrom in Štefanom, v nekem drugem kraju skupaj pa Bernik Ciril z ženo Lojzo ter zakonca Zihelr Tone in Lojzka, vsi iz Škofje Loke. Poleg teh — mogoče se koga trenutno ne morem spomniti — so bili med ostalimi izseljenimi Slovenci še mnogi rojaki iz bližnje okolice ter iz Poljanske in Selške doline.

Prvi dan je občina bogato pogostila vso kolonijo izseljencev, toda uvideli smo, da taka prehrana ne more biti stalna in da ne smemo biti gostoljubnim Aleksandrovcem v preveliko breme. Ustanovili smo takoj v bivši osnovni šoli lastno kuhinjo, kjer so naše žene in dekleta dežurirale. Občina nam je dajala denar za nakup živil, ki jih je sestavljala predvsem krompir in fižol. Prejemali smo potreben kruh in mast ter prve mesece tudi meso, dokler ni pričelo primanjkovati živil tudi samim domačinom.

V veliko uteho nam je bila vest, da je Hitler pričel vojno z Rusijo. Čeprav so bila začetna poročila zelo neugodna in žalostna, smo bili vendar prepričani, da bo končno Hitler doživel v Rusiji prav tako poraz kot svojčas Napoleon. V štiriletnem izgnanstvu smo se vsako spomlad tolažili, da bo jeseni konec vojske, jeseni pa, da bo konec spomladi.

Kam so Nemci odpeljali moja dva sinova in snaho, nisem vedel. Obrnil sem se na sreskega načelnika za pomoč in izvedel, da so bili izgnani v oddaljeni Osladić. Kmalu so prišli k nam v Aleksandrovac in nam opisali težke razmere tamkajšnje slovenske kolonije. Srbski zdravnik dr. Čavić, ki je bil skupno z nami izseljen iz Škofje Loke, je zdravil tamkajšnje ljudi proti honorarju 10 din v korist kuhinje slovenske kolonije.

Domačini v Aleksandrovcu so bili z nami zelo prijazni in ustrezljivi, kar nam je bilo v veliko uteho ter nam dajalo vzpodbudo in pogum. Z njimi vred smo težko pričakovali ne toliko konca vojne, kot poraz oholih in domišljavih Nemcev, čeprav jih v tem oddaljenem kotu srbske zemlje ni bilo, ker je bila železnica preoddaljena. Za kontrolo takih krajev so se Nemci posluževali četnikov, ki so bili dejanski gospodarji v tej okolici.

Težko je bilo v Aleksandrovcu vprašanje zaposlitve. Naši ljudje so bili večinoma brez denarja in so ostali brez zaslužka. V okolici so bili sami vinogradi, toda če bi kdo sprejel zaposlitev v vinogradu, bi tam strgal svojo obleko in obutev, na nadomestilo pa ni bilo niti misliti. V smeri proti Brusu so bili hribi poraščeni z brinjem, ki je bilo polno jagod. Ukvarjali smo se z mislijo, da bi nabirali brinje in kuhali brinjevec, ki ga Srbi niso poznali, pa bi ga v Beogradu prav lahko prodali. Toda nabiranje brinja bi bilo prenevarno zaradi četnikov, ki so se pojavljali v okolici in ki so bili stalno tudi v Aleksandrovcu. Nihče ni vedel, komu služijo ti četniki, ki so se tudi med seboj preganjali in se nekoč sredi Aleksandrovcia streljali, da je eden obležal mrtev, ostali pa so se razbežali. Vedeli smo le, da jih Nemci ne preganjajo in da jih je nevarno srečati izven Aleksandrovcia.

Spomladi 1942 smo prekopali bivše otroško igrišče poleg šole, da smo posadili tam zelenjavo. Dodelili so nam majhen pašnik sredi gozda ter majhen opuščen in posekan vinograd, da smo zemljo obdelali ter posadili

krompir in fižol. S tem delom smo se malo razvedrili, da smo pozabili na svoj bedni položaj, obenem pa s pridelki malo založili svoje skladišče živil. Poleti smo dobili v brezplačen zakup tudi eno njivo in bi bili radi posejali ajdo, ker je bilo za drugo setev že prepozno, toda nismo imeli semena. Iz Slovenije smo prejeli seme naše repe in ga posejali, toda ni nam uspelo. Ne vem, če je bila kriva zemlja ali podnebje ali pa oboje, le redka repa je ozelenela in do jeseni se ni zredila več kot za slab oreh.

Pisma in pakete so razni kurirji prinašali iz Slovenije za nas do Beograda ali največ do Kruševca, za prenos ali prevoz do Aleksandrovca pa smo morali skrbeti sami. Nemške marke, ki smo jih prejeli iz Slovenije, smo mogli zamenjati le v Beogradu. Ta pot pa je bila zelo dolga in draga, saj je bil Aleksandrovac oddaljen od železniške postaje v Kruševcu celih 32 km. Za potovanje v Beograd po pošto smo se vrstili ter je vsak prinesel od tod pisma in pakete za vso kolonijo. Vsake novice od doma smo bili silno veseli. Čeprav smo prejeli žalostne vesti, v kako težkem položaju in v kakšnih strašnih razmerah živijo naši domači, smo bili vendar veseli in ponosni, ko smo čitali poročila, kako se držijo naši partizani in kak odpor nudijo sovražniku. S posebnim zadoščenjem smo čitali vsako pismo o raznih njihovih podvigih in uspehih, ker nam je vsak njihov uspeh vlival upanje in vero v končno zmago.

V novembru 1942 sem se s svojo družino preselil v Valjevo, ki je imelo železniško zvezo z Beogradom in kjer je bila močna kolonija izseljenih Slo-

vencev. Valjevo je bilo večje in lepo mesto z 12.000 prebivalci, kjer mi je tov. Cvetko Kristan preskrbel službo tolmača za nemški jezik. Plača mesečnih 3000 din sicer res ni bila velika pri takratnih razmerah in takratni draginji, ki je naraščala iz dneva v dan, toda bolje je nekaj kot nič in z zaposlitvijo sem si vsaj preganjal siloviti dolgčas, ki nas je omrežil.

Od 522 v Valjevo dirgiranih izgnancev prvega transporta iz Št. Vida jih je ostala polovica v Valjevu, druga polovica pa je bila poslana v okraj Podgorski s sedežem v Valjevski Kamenici. Zadnjim se je menda godilo najslabše, saj so morali naši ljudje večkrat z svojo prtljago prenočevati na odprtem koruz-

Dne 23. avgusta 1941 je prispela v Aleksandrovac prva skupina pregnancev iz Loke in iz dolin. (Original hrani Leopold Vodeb iz Skofje Loke.)

nem polju, ker niso bili varni življenja in bornega imetja niti v skupnem taborišču v šoli niti pri privatnikih. V tem delu Srbije so bila namreč številna krdela okupatorjevih pomagačev četnikov Draže Mihajloviča, Ljotičevih dobrovoljcev in pristašev Nedičeve Srbske državne straže, ki so ponoči streljali v hiše s slovenskimi izseljenci, tako da so bili ti prisiljeni preseliti se v Valjevo in v druga mesta.

V Valjevu je bilo taborišče slovenskih izgnancev v prazni kasarni 5. polka, ki je bila polna mrčesa in je manjkalo v oknih kakih 1000 stekel, tako da so bili vsi prostori zaradi močnega prepriha temeljito prezračeni. V nekaterih sobah je bilo malo slame, ki je bila ob deževju pod okni vsa mokra. Na dvorišču je bila kuhinja z dvema kotloma, ki so ju posodili valjevski mesarji, v sobi na desno pa skupni štedilnik, ki ga je posodila občina in na katerem so matere kuhale hrano za majhne otroke. Pozneje se je morala kolonija preseliti v neko šolo in odstopiti kasarno Nemcem.

Že 11. julija 1941 so si taboriščniki v Valjevu izvolili svoj prvi poslovni odbor, vpeljano je bilo obvezno delo za moške in ženske, urejena nočna dežurna služba, določeni sobni starešine in dve kuharici ter uvedena dežurna služba v pisarni. Vsak izseljenec je prejel »izbegličko karto«, potrjeno od sreskega načelstva in »Ortskomande«. Za potovanje v Beograd je bilo potrebno posebno dovoljenje sreskega načelstva. Nekateri člani so dobili zaposlitev v tovarni »Vistade«, nekaj pa jih je odšlo na delo v Smederevo. Po vaseh, kjer je tudi živelo več naših ljudi, pa so bile razmere nevzdržne. Komisar za »izbeglice« v Beogradu je izdal že v prvi polovici avgusta okrožnico, da se morajo vsi izseljenci iz Valjeva razdeliti po kmetijah okoliških vasi. Sestavljena je bila spomenica o nevzdržnih razmerah naših ljudi po vaseh, ugledni Valjevčani pa so protestirali proti preselitvi Slovencev na kmete in tako se je predsedniku taborišča tov. Kristanu z intervencijami pri občini in sreskem načelstvu ter komisarju v Beogradu posrečilo, da je taborišče še ostalo v Valjevu.

Valjevska kolonija je štela stalno okrog 400 članov. Stalno so nekateri odhajali in drugi prihajali. Za tovariše, ki so bili brez sredstev, je imela

Pregnanci iz Loke na obisku med gostoljubnimi srbskimi kmeti v vasi Tršac. (Original hrani Stevo Sink.)

kolonija skupno kuhinjo, v kateri je bil predviden naslednji jedilni list: zjutraj črna kava ali čaj brez sladkorja, opoldne in zvečer gosta juha, dvakrat tedensko zvečer namesto goste juhe črna kava ter enkrat tedensko drobovina.

Vprašanje prehrane je postajalo vedno težje. Trg je bil skoraj prazen. Že v oktobru 1941 je poročal vodja kuhinje na seji, da je na trgu mogel kupiti za kolonijo le 2 kg krompirja in že v oktobru 1941 je bila kolonija

dobrega pol meseca brez kruha. Zalogo koruzne moke, 50 kilogramov za vso kolonijo, so sklenili porabiti na ta način, da so jo primešavali juhi, da se je malo zgostila. Na seji so sklenili, naj gredo ženske po vaseh in tam skušajo nakupiti nekaj živil, ker je bila za moške vsaka pot izven mesta prenevarna zaradi četniške mobilizacije.

Skupina slovenskih partizancev, ki so septembra 1944 odšli med srbske partizane. Med njimi brata Savo in Igor Šink (drugi in zadnji med stoječimi) ter brata Rudi in Metod Balderman (srednja med sedečimi) iz Skofje Loke (Original v loškem muzeju)

Posebno draga so bila drva, ki so veljala novembra 1941 že do 2000 din in so se do konca vojne podražila na 18.000 din za m³. Kolonija je izposlovala od občine dovoljenje, da je smela očistiti park pred kasarno in posekati suhi topol. Ko so po velikem naporu posekali topol, so domačini takoj navalili na trske, da jih niti stražniki z grožnjami niso mogli zadržati, ker je tudi njim silno manjkalo drv. Ker ni bilo mogoče takoj dobiti voznika, so tovariši drobne veje zvozili v kuhinjo kar z ročnim vozičkom, da jih niso ljudje odnesli. Deblo topola so razžagali in prihodnji dan z vozom prepeljali v kuhinjo, ki je bila na ta način za nekaj časa založena z drvimi.

Draginja je naraščala, vedno težje so se dobivala živila. Vsak si je pomagal, kakor je vedel in znal. Ljudje so se lotili vsakega posla, da so zaslužili kak dinar. Največ so jim pomagali paketi, ki so jih prejeli od doma, če in kadar so dospeli ali polni ali napol izpraznjeni, če niso med potjo izginili. Ljudje so prodajali od svoje pičle zaloge obleke in perila vse karkoli so mogli pogrešati. Pisane ženske rute in vsakovrstno perilo se je najlaže vnovčilo. Glad je silil ljudi, da so prodajali tudi tiste predmete, ki bi jih bili sami najbolj potrebovali, čemur se ni čuditi, saj smo bili dvakrat po pol leta brez kruha. Živila so bila na trgu zelo redka in le v malenkostnih količinah na razpolago, a še ta je bilo največkrat mogoče dobiti le proti zamenjavi za drugo blago.

V letu 1943 je slovensko taborišče po nalogu »Komisarjata za izbeglice i preseljenike« spremenilo svoje ime v »Udruženje slovenskih izgnancev v Valjevu«, ker člani niso več stanovali v skupnih taboriščih, temveč posamično po privatnih hišah in so spomini na prvotna taborišča postali že neprijetni. Udruženje je spretno vodil neutrudni in nesebični tov. Cvetko Kristan, ki je pošiljal prošnje na razne oblasti in organizacije za podpore, da se je mogla vzdrževati skupna kuhinja za najpotrebnejše. V tem letu je postalo sodelovanje četnikov Draže Mihajlovića in pristašev Nedićeve Srbske državne straže z okupatorjem vedno vidnejše. Komandanti četnikov, ki so se nazivali »vojvode«, so začeli izsiljevati velike vsote od premožnejših

prebivalcev, sicer jih bodo odvedli. Nato so začeli izvajati »čistke« proti pristašem in prijateljem partizanov s tem, da so ponoči odvajali iz mest mimo nemških straž in patrolj posameznike ali skupine oseb, jih postavljali pred svoja vojaška sodišča in jih po že vnaprej dogovorjenih sodbah poklali. Tako so v noči od 23. na 24. december 1943 odpeljali iz Valjeva 9 uslužben-
cev tovarne »Vistad«, češ da so bili člani partijskega komiteja v Valjevu. Enega so ubili takoj ob aretaciji, ker je vpil na pomoč, dva so pozneje izpustili, šest pa so jih obsodili na smrt in poklali ter njihova trupla vrgli v neko brezno pri vasi Babina Luka v bližini Valjeva. Med temi žrtvami so bili tudi trije Slovenci: inž. Drago Kavčič, Radko Horvatič in Lojze Luin. Vsi trije so bili zavedni Slovenci in hudi nasprotniki okupatorja in vseh njegovih pomagačev. V letaku, ki ga je izdal »Štab valjevske brigade jugo-slovenske vojske u otadžbini« in je bil najden po osvoboditvi Valjeva, je bilo o tem zločinu rečeno: »Mi smo pričeli čistiti čaršijo od teh gadov (t. j. komunistov). Ne bomo odnehali prej, dokler jih ne očistimo.« Nato navaja letak vse nesrečneže, ki so jih odpeljali, omenja, da je bil Dušan Bratković, ki je pričel klicati na pomoč, na mestu ubit ter nadaljuje: »Vse navedene osebe so bile postavljene pred naglo vojaško sodišče valjevske brigade in so bile obsojene na smrt, razen Dobrivoja Lazarevića in Mihajla Vasiljevića. Smrtna kazen je bila izvršena dne 25. decembra 1943. Naj vedo komunisti, da se nam ne morejo nikjer skriti.«

Ta gnusni z okupatorjem dogovorjeni zločin je še povečal ogorčenje in sovraštvo do okupatorja in njegovih plačanih hlapcev.

V letu 1944 so prirejali četniki z Nedičevci javne shode ob navzočnosti nemških oficirjev. Tudi zloglasni Ljotić se je pripeljal nekoč v Valjevo ter je imel pod okriljem Nemcev v Oficirskem domu javen shod, na katerem je skušal navzoče prepričati, da imajo Nemci še dovolj rezerv, da bodo lahko premagali svoje nasprotnike. Drugim je dajal korajžo, sam je pa ni imel niti toliko, da bi si upal v Valjevo z navadnim avtomobilom, temveč so ga morali pripeljati Nemci z oklopnim avtomobilom. Pa tudi Nemcem se je kmalu ponudila prilika, da pokažejo svoje junaštvo in moč.

Dne 14. septembra 1944 zvečer okrog 7. ure je padla prva partizanska mina na valjevski trg in Nemci niso niti slutili, da je Valjevo že obkoljeno od partizanov. Vnel se je hud boj, ki je trajal celo noč. Nepopisno je bilo naše navdušenje, ko smo 15. septembra 1944 zjutraj zagledali na ulicah partizane — znanilce naše svobode. Dražini četniki so pustili svoje nemške prijatelje in gospodarje na cedilu, Ljotićevi dobrovoljci so branili hotel Bran-kovino in Oficirski dom, dočim so se Nemci držali v kasarni 5. polka. Bran-kovino in Oficirski dom so partizani zasedli še isti dan, Nemcem je pa drugi dan zvečer prišlo na pomoč iz Beograda kakih 60 tankov. NOV se je pred temi tanki začasno umaknila, da je preprečila nepotrebno prelivanje krvi. V nedeljo sta dva partizanska avijona napadla nemško postojanko, ki so jo nato v ponedeljek Nemci zapustili in zažgali, s seboj pa vzeli vse folksdojčarje in ostale svoje slugе.

Takoj drugi dan po prihodu partizanov v Valjevo je odšlo 8 valjevskih Slovencev v partizane, v dveh mesecih je pa to število naraslo na 88, kar predstavlja točno 20 odstotkov vseh tedanjih valjevskih Slovencev. Ostali Slovenci so sodelovali v mestnem in okrožnem NOO, v tovarni »Vistad«, ki je izdelovala orožje za NOV, ženske so pletle nogavice, rokavice in skrbele

za perilo odišlih tovarišev. Od valjevskih Slovencev sta padla dva v boju za osvoboditev Beograda, pet jih je padlo v Sremu, več pa je bilo ranjenih.

Od vseh slovenskih izseljencev v Srbiji so imeli oni v Valjevu pod vodstvom tov. Kristana najboljšo organizacijo. Odbor je imel 84 rednih sej ter slavnostni sestanek dne 8. julija 1945 ob priliki četrte obletnice prihoda v Valjevo, ki se je vršil že v svobodi brez strahu pred nemškimi agenti. Odbor je v času obstoja Udruženja prejel in odposlal 4466 dopisov in prošenj, denarnega prometa je bilo v teh letih 24.460.000 din. podpor pa je bilo razdeljenih za 1.371.000 din. Kolonija je imela ves čas lastni moški pevski zbor stalno z nad 20 člani, ki ga je vodil tov. Pec Šegula. Mladinski pevski zbor je vodil tov. Maks Juvan. Vsako leto je bila prirejena božičnica, h kateri so bili redno vabljeni tudi zastopniki oblasti, ki so se teh prireditev radi udeleževali in se zelo laskavo izražali o njih ter prosili, naj jih ponomimo. Dohodki teh prireditev so bili vsako leto večji ter so se uporabljali v korist Udruženja. Udruženje je imelo svojo knjižnico, ki je štela okrog 250 knjig, svoj fotografski odsek, šahovsko sekcijo in počitniški tečaj za mladino, ki ga je posečalo 21 učencev osnovne šole. 19 dijakov nižje gimnazije in meščanske šole ter 23 dijakov višje gimnazije in strokovne srednje šole. Kulturno življenje valjevskih Slovencev na ta način tudi v izgnanstvu ni ugasnilo. O vseh sejah so bili vodeni zanimivi zapisniki, ki jih hrani tov. Kristan in ki bodo našim potomcem kazali jasno sliko življenja slovenskih izseljencev v Valjevu.

Tako se zgodovinsko dokumentarni zapisnik prve seje glasi: »Dne 11. julija 1941 so se zastopniki taboriščnikov sestali k 1. seji in določili za vodstvo vseh poslov prvi odbor: vodja taborišča Kristan Cvetko, poslovodja konzuma iz Jesenic, njegovi namestniki Nanut Ante, šol. upravitelj iz Černuč, Klavora Franjo, učitelj mešč. šole na Jesenicah, Božič Lojze, delovodja KID iz Jesenic, in Ravnik Jože, pilot-mehanik iz Jesenic, referent za prehrano zadeve Ravhekar Avgust, delovodja KID iz Jesenic, referent za prehrano Pohar Ivan, tovarniški uradnik KID iz Jesenic, gospodar Černe Janez, trgovec iz Jesenic, vodja pisarne Ogrin Rudolf, industrijski uradnik KID iz Jesenic, vodji zdravstvenega oddelka Buh Anton, uradnik KID iz Jesenic, in Pikon Miha, gasilski nadzornik KID iz Jesenic. Skrb za prehrano otrok prevzame Udir Frančiška, učiteljica iz Koroške Bele, za vzgojo otrok skrbi Bertoncely Angela, otroška vrtnarica iz Jesenic, za mladino pa Cerar Drago, dipl. strojni tehnik iz Jesenic. — Določilo se je, da si mora vsaka soba izbrati sobnega starešino, ki bodo tudi prihajali k sejam. — Sobe smo si medtem že kar dobro uredili. Polagoma smo si znosili iz podstrešja postelje, katere pa je bilo treba pošteno očistiti z vodo, lizolom in kakor je pač kdo znal, da odpodi nadležne živalice, ki so pa še potem marsikomu skvarile lepe ure nočnega spanja. Napravili smo si mize, klopi, obešalnike, police itd., tako da je polagoma vsaka soba imela najpotrebnejšo, sicer pa le improvizirano sobno opravo. — Sklenjeno je bilo, da se delegacija zahvali g. sreskemu načelniku Dragiši Vasiću in g. županu Marku Babiću za gostoljubni in lepi sprejem. — Skrb za prehrano je prevzel »Odbor za smeštaj izbeglica u Valjevu«, ki se deli v sreskega in občinskega. Sreskemu načeljuje g. inž. Veselić, šef tehničnega oddelka, občinskemu pa župan g. Babić Marko. Za našega komisarja pa je bil določen šef izvršnega odeljenja občine g. Žika Gavrilović.« Zadnji v vrsti zapisnikov pa je oni o slavnostnem sestanku ob priliki 4-letnice prihoda izgnancev v Valjevo, ki se je vršil 8. julija 1945 na dvorišču skupne

kuhinje. Med drugim stoji v njem naslednje: »Tov. predsednik otvori sestanek, pozdravi vse navzoče in preide na dnevni red. Razvija v svojem govoru naslednje: Prvič praznujemo obletnico prihoda v svobodi, ne da bi bili v strahu pred okupatorjevimi agenti. Že lani smo na takem sestanku govorili o svidenju na postaji; to se je uresničilo v toliko, da smo letos svobodni in se resno pripravljamo na povratek. V tem letu so se odigrali dogodki, ki bodo morda preobrazili svet. Fašizem je uničen, svobodna je Jugoslavija, svobodni so naši bratje v Sloveniji, razen v Primorski in na Koroškem, za katere pa upamo, da bo tudi napočil dan svobode. V tem letu smo delali po naših starih potih, marsikaj pa že po novih. Videli smo, kako so naši fantje in možje dobrovoljno odhajali v narodnoosvobodilno vojsko, 88 po številu, kar da 20 %. — Smrtnih žrtev ni bilo. Padli pa so na polju slave tovariši Pikon Miha st., Pikon Miha ml., Sotler, Ulčar Ivan, Petrovič Bole-slav in Premrl Stanko. V tem letu so padli tudi kot žrtve fašizma tov. inž. Kavčič in z njim vred tov. Luin in Horvatič. Vsem padlim in nasilno umorjenim ohranimo trajen spomin. (Slava! Slava! Slava!) — V tem mesecu so pred nami priprave za definitiven povratek v domovino, kar se bo izvršilo še tekom tega meseca; s tem bo naša Golgota končana. Izvojevana je svoboda, vrnili se bomo na domača tla, kjer bomo z novimi močmi pričeli spet z delom za narod in državo.« Temu zadnjemu zapisniku sledi še pripis: »27. julija ob 7. uri zvečer smo odšli iz Valjeva. Po štirih letih in treh tednih je bila končana trnjeva pot izgnanstva. Vračamo se svobodni v svobodno domovino. Prekaljeni in preizkušeni v trpljenju se vračamo, da ji pomagamo pri obnovi. — Ali jo bomo znali obnavljati? Ali nas je naučila tujina, da smo vsi bratje, sinovi in hčere velikega slovanskega drevesa, čigar korenine segajo od Urala do Triglava, od matjuške Rusije do naše bistré Soče.«

Težki so bili časi izgnanstva, vendar ni prav noben izseljenec klonil in odpadel, temveč so živeli vsi in ves čas v globokem prepričanju in neomajni veri, da nam bo kmalu zasijala zlata svoboda, ki bo po tolikem trpljenju in zapostavljanju tem lepša. Končno se moram ob spominu na leta izgnanstva zahvaliti bratom Srbom za vso njihovo gostoljubnost in naklonjenost, ki so nam jo v polni meri izkazovali v onih težkih časih, ko so sami živeli v velikem pomanjkanju in strahu pred navzočimi, a vsaj poznanimi Nemci, ter še v večjem strahu pred domačimi, a nepoznanimi njihovimi priskledniki.